

HADDÂDÎ'NİN EL-MUVADDİH Lİ 'İLMİ'L-ĞUR'ÂN TEFSİRİ ÜZERİNE ON THE COMMENTARY OF AL- ĞADDÂDÎ'S AL-MUVADDİH Lİ 'İLMİ AL-QUR'ÂN

Geliş Tarihi: 06.02.2020 Kabul Tarihi: 02.06.2020

✉ SEMA ÇELEM

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-7596-8951

sema.celem@hbv.edu.tr

ÖZ

Bu makale son birkaç yüzyıldan günümüze kadar gizli kaldığı tespit edilen bir tefsire dikkatleri çekerek eseri ve müfessirini tanıtmayı hedeflemektedir. Döneminin meşhur dil ve kıraat âlimi olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hamdân el-Haddâdî (ö. 400/1010'dan sonra) tefsire giriş mahiyetinde yazdığı el-Medħal li 'ilmi Kitâbillâhi Teâlâ adlı eserinde tefsirinden övgüyle söz etmiş ve esere el-Muvađđih li 'ilmi'l-Ğur'ân adını verdiğini belirtilmiştir. Bugün yayın dünyasında el-Muvađđih fi't-tefsir adıyla basılmış bir eser büyük bir hata sonucu olarak Haddâdî'ye nispet edilmekte, bu kitap üzerinden müfessirin tefsir metoduna yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Sözü edilen çalışmanın Haddâdî'ye ait olmadığı yolunda Arap dünyasında bazı tartışmalar başlatılmış; ancak bir sonuca bağlanmamıştır. Makalede kayıp tefsir hakkında yayınlanmış bu haberler de değerlendirilecektir. Gerçekte tefsir, ülkemizde ve Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde biri eksik, diğeri tam olmak üzere iki nüsha halinde bulunmaktadır. Rivayet tefsirlerinin genel özelliklerini taşıyan bu muhtasar tefsir, alanına katkı sağlamak üzere tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Haddâdî, *el-Muvađđih*, el yazması, Tefsir, Kıraat.

ABSTRACT

This article aims to introduce a work and exegete by drawing attention to a tafsir which has been found to be hidden for the last few centuries. The famous philologist and qira'ah scholar of the time, Abû Naşr Aħmad b. Muħammad b. Ħamdân al-Ħaddâdî in his work named al-Madkhal li 'ilmi tafsir Kitâb Allâh Taâlâ, which he wrote as an introduction to the commentary (d. after 400/ 1010), he praised his commentary and stated that he named the work al-Muvađđih li 'ilmi al-Qur'ân. Today, in the publishing world, a work printed under the name of al-Muvađđih fi al-tefsir is attributed to al-Ħaddâdî as a big mistake, and studies on the tafsir method of the exegete are carried out through this book. Some debates have started in the Arab world that the mentioned work does not belong to al-Ħaddâdî, but they have not been concluded. In the article, the news about the lost tafsir will be evaluated. In fact, the commentary exists in Turkey and in the Kastamonu Manuscripts Library in two copies, one incomplete and one in full. This concise tafsir, which has the general characteristics of narration-based commentary, is being prepared for publication by us to contribute to its field.

Keywords: al-Ħaddâdî, al-Muvađđih, manuscript, tafsir, qira'ah.

ON THE COMMENTARY OF AL-ḤADDĀDĪ'S AL-MUWADDĪḤ LĪ 'İLMĪ AL-QUR'ĀN

SUMMARY

This article aims to put forth the exegete's method of exegesis on the basis of *al-Muwaddīḥ lī 'ilm al-Qur'ān* which is a brief commentary written by Abū Naṣr Aḥmad b. Muḥammad b. Ḥamdān al-Ḥaddādī (d. 400/ after 1010). Al-Ḥaddādī, who is a scholar of qirā'ah, tafsīr and Arabic philology, authored significant works in qirā'ah and tafsīr. Al-Ḥaddādī, who was known as sheikh al-qurrā in his period, departed from Ḥaddāda, his place of birth, and migrated to Samarkand which was esteemed as a center of Islamic sciences under the governance of Karakhanids; and he stayed there for a long time.

He gained knowledge from the scholars of his period on qirā'ah, tafsīr, Arabic language and hadith. However, he came to the fore in the science of qirā'at. He was the sheikh of the reciters in Samarkand. He went to Baghdad, Basra and Nishapur for his education and took lessons from scholars such as Abdullah b. Ḥasan al-Naḥḥās (d. 368/979), Abū al-Qāsim al-Ḍarīr (d. 401/1012), Abū Sa'īd al-Sirāfī (d. 368/979), Abū 'Amr al-Azdī (d. 345/956) and Abu Bakr b. Mihrān (d. 381/992).

The sources mention about three works of the author. Two of them are commentaries and the other one is about qirā'at. The works *al-Muwaddīḥ lī 'ilm al-Qur'ān*, as an exegesis, and *al-Madkhal lī 'ilm tafsīr Kitāb Allāh Ta'ālā*, as an introduction to exegesis, were published in Damascus in 1988. The author's book titled *Kitāb al-ghunya fī al-qirā'āt* have not survived to the present day.

Although *al-Muwaddīḥ lī 'ilm al-Qur'ān*, which was also investigated by al-Dāwūdī, is related to al-Ḥaddādī, it does not belong to him. In fact, it is thought that this book belongs to a person who wrote the poems al-Ḥaddādī included in his commentary. Unfortunately, this mistake, which was initiated by al-Dāwūdī, has continued; and al-Ḥaddādī's tafsīr method has been studied based on this book. The original of the work is registered in the Kastamonu Manuscript Library in two different names and copies under the name *al-Itqān fī ma'ānī al-Qur'ān* and *Tafsīr*. The copy recorded with the name of *Tafsīr* is until the end of the Surah al-An'ām and is in one volume. The other copy

is a complete mushāf exegesis from Surah al-Fātiḥa to al-Nās. The fact that the two copies have been maintained in Turkey suggests the possibility that it was read in Ottoman madrasas. In our opinion, this is a sufficient reason to reveal and reprint the work. In addition, the fact that the work was translated into Persian by order of Sultan İbrahīm Ghaznavid (d. 492/1099) emphasizes its reputation and supports the idea of being used today.

The century that al-Ḥaddādī lived was a quite early period in terms of tafsīr science. This situation makes his commentary important in terms of showing the characteristics of the tafsīr activities of the period. *Al-Muwađđih* is a concise commentary and has the general characteristics of commentaries which are described as tafsīr al-riwāyah. The exegete included other relevant and explanatory verses while commenting on the verses. He used the hadiths of the Prophet (saw), the words of the Companions and Successors among the exegesis sources. He applied istishhād with poetry in many places. From time to time, he dealt with the subjects of 'ulūm al-Qur'ān such as asbab al-nuzūl and naskh. He included information about the recitation and linguistic analyzes in the commentary, and generally avoided the narrations of the Isrāīliyyāt type. While starting the commentary of a sūrah, he dealt with the name of the sūrah, its being Makkī or Madanī, and the number of verses in the chapter. He paid attention to establishing a link between successive chapters. At some places, he was content with a literal translation and did not show in the text the verse for which he did not need interpretation. His exegesis is similar to *Tanwīr al-miqbās min tafsīr Ibn 'Abbās* in which the narrations of Ibn 'Abbās (d. 68/687-88) were collected.

One of the stylistic features of al-Ḥaddādī is that he establishes a link between the end of a sūrah and the sūrah that begins after it, and draws attention to the coherence in the Mushāf order. In the article, it was aimed to show the method of the exegete on a full chapter by translating the Şūrah al-Naba'. Our next thing to do on the work will be to prepare and publish the text in Arabic with a partial investigation.

GİRİŞ

E*l-Muvaddih li 'ilmi'l-Kur'an* Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hamdân el-Haddâdî tarafından yazılmış muhtasar bir tefsirdir. Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yer almamaktadır. Kendisine nispet edilen üç eserden, tefsire dair yazmış olduğu *el-Muvaddih li 'ilmi'l-Kur'an* ve tefsire giriş mahiyetinde hazırladığı *el-Medhal li 'ilmi tefsiri Kitâbillâhi Teâlâ* adlı eserler üzerine ülkemizde yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. 1988 yılında Şam'da basılan ve Safvân Adnân ed-Dâvûdî tarafından tahkik edilen *el-Muvaddih fi't-tefsir*, muhakkik tarafından Haddâdî'ye nispet edilmişse de ona ait değildir. Arap dünyasında alanın uzmanları tarafından bu konu tartışılmış ve Dâvûdî'ye yönelik ciddi eleştiriler yapılmıştır. Altmış iki sûrenin ve her sûreden birkaç âyetin yer aldığı risale boyutundaki bu çalışmada bazı kelimelerin anlamlarına değinilmiş ve şiirle istişhâd edilmiştir. Daha önce de aynı müellifin *el-Medhal* isimli eserini tahkik edip yayımlayan Safvân Adnân ed-Dâvûdî, İrlanda Chester Beatty kütüphanesinde bulunan beş varak halindeki nüshada bulunan beyitleri uygun âyetlerle birleştirmiş, Haddâdî'ye ait olduğunu iddia ederek basmıştır. Gerçekte bu kitabın Haddâdî'nin tefsirinde istişhâd için nakledilen şiirleri çıkararak yazan bir kimseye ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü el yazması varakların sonu “تَمَّتِ الْأَشْعَارُ الشَّوَاهِدُ مِنَ الطَّرِيقَةِ الرِّضْوِيَّةِ” ifadesi ile bitmektedir.¹ Dâvûdî tarafından başlatılan bu hata maalesef devam etmiş, çalışmadan yola çıkılarak Haddâdî'nin tefsir yöntemine yönelik bir makale yazılmıştır.²

¹ Muhammed Ecmel el-İşlâhî, “e hâzâ Kitâbu'l-Muveđđih li 'ilmi'l-Kur'an li'l-Haddâdî”, el-Mektebetü'l-Şâmiletü'l-Hadîse, “Kitâb Buhûs ve Makâlât fi'l-Luğati ve'l-Edebi ve Takvîmi'n-Nusûs” (Erişim 15.12.2019).

² Ahmed Kâsım Abdurrahmân Muhammed, “el-İmâmü'l-Haddâdî ve menhecühû fi tefsirihî'l-müsemmâ bi el-Müveđđih fi't-Tefsir”, (Irak: 2011), 3/10: 388-439. El-İrâkiyye el-Mecellâtü'l-Ekedemiyyi'l-İlmiyyi “*Mecelletu Câmiati'l-Enbâr li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*” (Erişim 27.04.2020).

Dâvûdî'nin hatalarından biri de tahkik yaparak yayınladığı her iki eserde de müellifin dedelerinden birinin Hamdân olan ismini Ahmed olarak kaydetmesidir. Oysa tahkikini yapıp bastığı *el-Medhal* adlı eserin el yazması örneğinde, müellifin ismini Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hamdân b. Muhammed olarak yazdığı görülmektedir.³ Dâvûdî'nin *el-Muvađđih fi'l-tefsîr* adıyla bastığı eserde müellife dair bir mukaddimenin yer almaması da dikkat çekicidir. Ancak muhakkik bu eksikliğe hiçbir yerde değinmemiştir.

Bu durumun ortaya çıkmasında emeği geçen Abdurrahmân eş-Şehrî⁴ konuyu Muhammed Ecmel el-İslâhî ile görüşürken eserin planındaki gariplikten söz etmiş, İslâhî de konuyu muhakkik ile konuşarak hata ettiğini söylediğini ve eserin el yazması halini istediğini dile getirmiştir. Eserin el yazması halinin ortada olmamasından yola çıkan Şehrî, muhakkikin bu kitabı Haddâdî'ye nispet etmekle hataya düştüğünü, eserin eksik parçalarına ilaveler yaptığını söylemektedir. Ona göre muhakkikin kitabın mukaddimesinde bu duruma dair bir açıklama yapmaması da yanlış bir davranıştır. Medine'de Câmî'atu İslâmiyye'nin Arap dili bölümünde hoca olan İslâhî, bu konudaki tespitlerini bir makale ile duyurmuştur.⁵

Makaleye konu edilen eserin asıl nüshasını bulmak amacıyla İstanbul Süleymaniye, Topkapı ve IRCICA kütüphaneleri ile birlikte Kudüs Üniversitesi, Kudüs Hâlidîyye Kütüphanesi, el-Mescidü'l-Aksâ Kütüphanelerinde tarafımızdan incelemelerde bulunulmuş ve elde edilen verilerle müstensih nüshalarından ikisine Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde ulaşılmıştır.⁶

Haddâdî isim benzerliği nedeniyle müfessir ve fakih Ebû Bekir el-Haddâd (ö. 800/1398) ile karıştırılmaktadır. Nitekim Haddâdî tefsiri ile ilgili araştırmamızın ilk aşamalarında Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesinde 297.21 İSC numarasıyla Ahmed b. Muhammed b. Hamdân el-Haddâdî adına kayıtlı Nebe' sûresi tefsirine ulaştık. Sûrenin sonu "el-Haddâdî'den naklolunmuştur." cümlesiyle tamamlandığı için müfessirimize ait olma ihtimali vardı. Tek bir sûrenin tefsiri olarak beş sayfadan

³ Haddâdî, Ahmed b. Muhammed, *el-Medhal li 'ilmi tefsîri Kitâbillâhi Teâlâ*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 1988), 46.

⁴ Riyad Muhammed b. Suud Üniversitesi Usulu'd-Din Fakültesi Kur'ân bölümünde doktorasını yapmış, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri uzmanıdır. "Abdurrahman Muâdatü's-Şehrî" (erişim 25.12.2019).

⁵ el-İslâhî, "e hâzâ Kitâbu'l-Muvađđih li 'ilmi'l-Kur'ân li'l-Haddâdî" el-Mektebetü'l-Şâmiletü'l-Hadîse, "Kitâb Buhûs ve Makâlât fi'l-Luğati ve'l-Edebi ve Takvîmî'n-Nusûs" (erişim 15.12.2019).

⁶ Haddâdî'nin hayatını Otto yayınları tarafından hazırlanan *Tarihte Müslümanlar Ansiklopedisi* için çalışırken İslâhî'nin makalesinden beni haberdar ederek müellifin eserleri konusunda yanılıya düşmeme engel olan Dr. Sakina Önen'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

oluşan bu metin, daha sonra haberdar olduğumuz Kastamonu nüshasıyla karşılaştırıldığında, bazı kelimelerdeki benzerliğin ötesinde bir yakınlık içermemekteydi. Araştırmamızın ilerleyen aşamalarında sûre tefsirinin Ebû Bekir el-Haddâd el-Yemenî'ye⁷ ait olduğunu tespit ettik. *Keşfü'l-tenzîl fi tahkîkil-mebâhiş ve't-te'vil* adlı tefsirden alınmış bu bölüm isim benzerliği nedeniyle Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hamdân el-Haddâdî üzerine kaydedilmişti. Bu tespit sonucunda kütüphane yetkilileri ile paylaşıldı.

Eser, telif edildiği dönemde rağbet görmüş bir tefsir olmakla birlikte günümüzde tanınmamakta ve mahiyetine dair bilgi bulunmamaktadır. Bunun nedeni hakkında farklı yorumlar yapılabilir. Müellifin doğum yerinin İran olması, uzun yıllar Semerkant ve Bağdat'ta yaşaması, Arap topraklarında yeterince şöhret bulmamış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Eserin bazı beyitlerinin yer aldığı birkaç varığın İrlanda'da bulunması, son yüzyılımı sömürge olarak geçiren Orta Doğu ve Arap yarımadasının Haddâdî gibi hazinelerini kaybettiği anlamına gelmektedir. İstinsah edilmiş iki nüshasının Türkiye'de muhafaza edilmesi, onun Osmanlı medreselerinde okunduğuna bir işaret sayılabilir. Bize göre bu durum eserin gün yüzüne çıkması ve yeniden basılması için yeterli bir sebeptir. Ayrıca eserin Gazneli Sultan İbrahim'in (ö. 492/1099) emriyle Farsça'ya çevrilmiş olması,⁸ dönemindeki şöhretini vurgulayan ve bugün de istifade edilmesi fikrini destekleyen bir bilgidir.

Bu makalede Haddâdî'nin tefsir yöntemi, incelenen sûreler üzerinden örneklerle ortaya konacaktır. Tefsirin muhtevasını sûre bütünlüğü içerisinde göstermek amacıyla makalenin sonuna Nebe' sûresi tefsirinin tercümesi eklenmiştir.

1. MÜELLİFİN HAYATI ve ESERLERİ

Haddâdî kıraat, tefsir, Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Kıraat ve tecvit ilminde önemli eserler vermiş, yaşadığı dönemde şeyhü'l-kurrâ olarak tanınmıştır. Demircilik yaptığı için ya da İran'ın Demeğan ve Bistam kasabaları arasında büyük bir kasaba olan Haddâde'de yaşamış olması sebebiyle Haddâdî adıyla anılmaktadır.⁹ Haddâde'den çıkıp Karahanlılar'ın yöne-

⁷ Hicri VIII. asırda, Yemen'de yaşayan Hanefî fakihî ve müfessir Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî tefsir ve fıkıh başta olmak üzere dini ilimler sahasında pek çok eser vermiştir. *Keşfü'l-tenzîl fi tahkîkil-mebâhiş ve't-te'vil* isimli tefsiri *Tefsîru'l-Haddâd* ismiyle meşhur olmuş ve 2003 yılında tahkik edilerek yedi cilt halinde neşredilmiştir. bk. Ferihan Özmen, "Ebû Bekir el-Haddâd'ın Tefsir Metodu" *Usûl İslâm Araştırmaları* 23/23, (Haziran 2015): 67-94.

⁸ Seyyid Muhammed Emâdî, Ha'iri, *Al-Mujallad al Thamin min Ma'anî Kitâbollah Ta'ala ve Tafsireh el-Munir*, Mukaddime, (Tahran: 2011), 9.

⁹ Abdurrahman Çetin, "Haddâdî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996) 14: 553. Madde yazarı Abdurrahman Çetin Haddâdî'nin tefsiri hakkındaki bilgiyi Dâvudî'nin eserine dayanarak vermiş, ismini *el-Müddih li-'il-*

timinde olan ve İslâmî ilimlerin merkezi sayılan Semerkant'a göç etmiş, uzun bir süre orada kalmıştır.¹⁰

Döneminin kıraat, tefsir, Arap dili ve hadis ulemasından ilim almıştır. Ancak kıraat ilminde öne çıkmıştır. Semerkant'taki kâriilerin şeyhidir. İlim tahsil ettiği hocalarından bazıları şunlardır: Muhammed b. Süleyman el-Hayyât (ö. ?), Ebu'l-Kâsım el-Fustâtî (ö. ?), Ebu Said es-Sahteyânî (ö. ?), Ebu'l-Hafs el-Kettânî (ö. 390/1001), Abdullah b. Hasan en-Nehhâs (ö. 368/979), Ebu'l-Kâsım ed-Darîr (ö. 401/1012), Ebû Said es-Sîrâfî (ö.368/979), Ebu Amr el-Ezdî (ö.543/956), Ali b. İbrahim el-Belhî (?), Ebû Bekir b. Mihrân (ö.381/992).¹¹ Hocalarının yaşadığı bölgelerden yola çıkarak Bağdat, Basra ve Nişâbur'a gittiği, bu yolculuklarından sonra Bağdat'a döndüğü, hicri 400 civarındaki vefatına kadar orada yaşadığı düşünülmektedir.¹²

Haddâdî yaşadığı dönemde büyük ve meşhur bir âlim olmasına rağmen yetiştirdiği talebelerinin isimleri kaynaklarda yer almamıştır. İbnu'l-Cezerî Haddâdî'nin oğulları Nasr ve Muhammed'in, babalarından ilim tahsil ettiğini söyler.¹³ Büyük oğlu Nasr, meşhur kıraat âlimi Ebu'l-Kâsım el-Huzelî'nin (ö. 465/ 1073) hocasıdır.¹⁴

Tefsir ilmine giriş mahiyetinde yazdığı *el-Medhal li 'ilmi tefsiri Kitâbil-lâhi Teâlâ* adlı eserinin mevcut tek nüshası Şafvân Adnân ed-Dâvûdî tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Haddâdî eserin mukaddimesinde *el-Medhal*'i daha önce yazdığı büyük bir tefsir kitabının ardından ve tefsire giriş mahiyetinde kaleme aldığını dile getirmektedir.¹⁵ Kitap müellifin deyimiyile oğluna hediye olmakla birlikte Kur'an'ı eleştirenlere karşı bir itirazdır. Kitapta Arap dilinin önemine ve tefsir ilmi ile ilgilenenlerin öncelikle bu dil hakkında bilgi sahibi olmalarının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Haddâdî'nin bu eserinde İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vilü müşkilü'l-Kur'an* adlı eserinden istifade ettiği düşünülebilir. İki eser içerik olarak birbirine yakındır. İbn Kuteybe eserinde Kur'an'ı eleştirenlere reddiye amacıyla bir başlık açmış, Haddâdî de eserini Kur'an'ı eleştirenlere karşı yazdığını dile getirmiştir.¹⁶ Müellifin *Kitâbu'l-gunye fi'l-kirâât* adlı eseri günümüzde mevcut değildir.

Haddâdî'nin vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda net bir bilgi bulunmamakta, hicri beşinci asrın başı genel bir tarih olarak kaydedilmektedir. Tefsirinin

mi'l-Kur'an şeklinde hatalı bir kullanımla kaydetmiştir.

¹⁰ Çetin, "Haddâdî", 553.

¹¹ Haddâdî, *el-Medhal*, muhakkikin mukaddimesi, 18-22.

¹² Haddâdî, *el-Medhal*, muhakkikin mukaddimesi, 26.

¹³ İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kübrâ*, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 1: 105.

¹⁴ İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye*, 2: 335.

¹⁵ Haddâdî, *el-Medhal*, 17-27.

¹⁶ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'an*, nşr. Seyyid Ahmed Sakar, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1973), 42. Haddâdî, *el-Medhal*, 29.

Resim 1: *Kitabu'l-İtkân fi meâni'l-Kur'ân* isminin yer aldığı sayfa (KHK3659 page 002)

de yer alan bir rivayet onun ölüm tarihi hakkında yaklaşık bir fikir vermesi yönünden önemlidir. Haddâdî Meryem sûresi 28. âyetin tefsirinde “Ey Hârûn’un kızkardeşi!” ifadesini açıklarken “Kâdî Ebû Âsım’dan işittim” dediği bir haber nakletmiştir.¹⁷ “Harûn salih bir adamdı...” diyerek başlayan bu haberi kendisinden naklettiği kişi hakkında *rahimehullâh* demesi Haddâdî’nin sözünü ettiği kimsenin vefatını gördüğünü düşündürmektedir. Ebû Âsım Âbbâdî’nin hicrî 458 yılında öldüğü göz önünde bulundurulursa¹⁸ Haddâdî’nin dördüncü yüzyılın ikinci yarısı ile beşinci yüzyılın üçüncü çeyreği arasında yaşadığı söylenebilir.

2. HADDÂDÎ’NİN *EL-MUVAĐĐİH Lİ ‘İLMİ’L-ĞUR’ÂN* TEFSİRİNİN MEVCUT NÜSHASI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Haddâdî *el-Medhal* adlı eserinde *el-Muvađđih li ‘ilmi’l-Ğur’ân* ismini verdiği bir tefsir yazdığından söz etmektedir.¹⁹ Tespitlerimize göre bu eser Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde *el-İtkân fi ulûmi’l-Ğur’ân ve tef-*

¹⁷ *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Ğur’ân*, (Kastamonu: Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 190b.

¹⁸ Sübkî, Abdulvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî, *Tabakâtü’s-şâfi’iyyeti’l-kubrâ*, thk. Mustafa Abdülkâdir Ahmet Ata, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, yy.), 2: 409-410. Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abbâd (ö. 458/1066) Heratlı bir hukukçudur. Birçok ilim merkezine seyahatler yapmış, Herat’a döndükten sonra kadılık görevini icra etmiştir. Şâfiî fihna dair önemli eserleri vardır. Bkz. Ali Bardakoğlu, “Abbâdî, Ebû Âsım” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988) 1: 13-14.

¹⁹ Haddâdî, *el-Medhal*, 29, 107.

sîr adıyla iki farklı isim ve nüsha halinde kayıtlıdır. *Tefsîr* adı ile kaydedilmiş olan nüsha, En'âm sûresinin sonuna kadardır ve tek cilt halindedir. Diğer nüsha ise Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar tam mushaf tefsiridir. Müstensih nüshada müellifin adını tam olarak vermekte ancak eseri farklı isimlendirmektedir. Makaledeki değerlendirmeler bu nüshanın fotoğraflarından yapılmıştır. Nüşadan nakledilen örnekler Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'ne ait "KHK3659" koduyla birlikte fotoğrafta kayıtlı sayfa numarası (Page 009 vb.) üzerinden verilmiştir.

İncelemelerde bulunduğumuz nüsha, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde "297.211" numarası ve aslında müstensih nüshasında yer alan *Kitâbu'l-İtkân fî meâni'l-Kur'ân* ismine rağmen *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adıyla kayıtlıdır. Kayıt bilgilerine göre 436 yapaktır. Sayfalar 26 satırdan oluşmaktadır. Kâğıdı, açık saman renginde ve kalındır (abâdî). Ölçüleri 263x205-200x160 mm. olarak kaydedilmiştir. Yazı sitili "medrese neshi"-dir. Oldukça iyi korunmuş, okunur durumda olmakla birlikte giriş kısmı ve otuzuncu cüzün son sayfaları köşelerinden yıpranmış ve tamir görmüştür. Kısa sûrelerin tefsirinde bazı satırlar silinmiş ve okunamaz durumdadır. Tek ciltten oluşan eser, sırtı bordo meşin, ebru kâğıt kaplı miklebli (sol kenarındaki kapak) bir cilde sahiptir. Siyah mürekkeple yazılmış, âyetleri göstermek için üzerlerine kırmızı/siyah mürekkeple çizgi çekilmiştir. Sayfa numaraları yoktur. Kitabın sayfa boşluklarında mütalaa ve okuma notlarına rastlanmaktadır.

Eserin katalog kaydında giriş kısmı için şu notlar yer almaktadır: "Başta hadis nakilleri Ebu Yusuf Hemedânî'nin bir makalesi (Mevlana Celeleddin

Resim 2: Eserin Şeyh Şâbân-ı Velî'nin vakfı olduğunu gösteren yazı ve mühür (KHK 3659-02)

Meysekî kalemiyle) Şeyh Abdullah Kürdî’den bir makale, *Keşşâf*’tan nakiller. Ayrıca kitaba dibace sonradan yazılmış.”

Tefsirin ilk ve son sayfalarında “وقف شيخ شعبان أفندي قدس سره” ifadeleriyle kitabın Şeyh Şâbân-ı Velî’nin kütüphanesine ait olduğu ve vakfedildiği kaydı görülmektedir. İlk sayfadaki mühürde de aynı ifadeler vardır. Ayrıca birkaç yaprakta bir sayfa üzerindeki boşluklarda “وقف حبيب فقير / Habîb Faķîr vakfidir” yazısına rastlanmaktadır.

Eser incelemesi esasında müstensihin adına ve istinsah tarihine dair bir kayda rastlanmamıştır. Şeyh Şâbân-ı Velî vakfı olduğunu gösteren mühürden ve şeyhin vefat tarihinden (ö. 976/1569) yola çıkarak nüshanın yazıldığı en geç tarihin XVI. yy. olduğu söylenebilir.

Bu nüsha ile Haddâdî’nin *el-Medħal*’i arasındaki uyum, üslup yakınlığı ve her iki kaynaktan da âyetler üzerinde verilmiş bilgilerin benzerliği eserin müellife ait olduğunu tekit etmektedir. Eserin tamamı incelendiğinde bu konuda daha çok örneğe ulaşılabileceği kanaati taşımakla birlikte şimdilik şu örnekler verilebilir:

1. Her iki eserin mukaddimesinde ve içeriğinde müellif kendisinden imâm ve zâhid olarak söz etmektedir.²⁰
2. Gerek *el-Medħal*’de gerek *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* ismiyle kayıtlı Kastamonu nüshasında müellif kendi görüşlerini dile getirmek istediğinde “کآله eş-şeyħ radıyallâhu anh” ifadesini kullanmaktadır.²¹
3. Müellif her iki eserinde de “أَمَّنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ” (es-Secde, 32/18) âyetini tefsir ederken konuyla ilgili rivayeti zikretmeden,²² “mümin” kelimesini Ali, “fâsık” kelimesini Velid b. Ukbe olarak açıklamıştır.²³
4. Yunus, 10/71. âyette geçen “فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ” ifadesini iki eserde de “وَادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ” şeklinde açıklamıştır.²⁴
5. Haddâdî “سَلْسَبِيلًا” (el-İnsân, 76/18) âyetinde geçen “سَلْسَبِيلًا” kelimesi hakkında Hz. Ali’den rivayet edilen “سَلِّ رَبِّكَ إِلَيْهِ سَبِيلًا” açıklamasını duyduğunda, bunu garip bulduğunu; bu açıklamanın Hz. Ali’nin

²⁰ Haddâdî, *el-Medħal*, 51, 282, 290; *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (Kastamonu: Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 003a.

²¹ Haddâdî, *el-Medħal*, 107, 129, 132, 147, 182, 206, 228, 233 vd; Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 211a, 257a, 378a.

²² Tefsirlerde yer alan bir rivayete göre Medine’de Hz. Ali ve Velid b. Ukbe arasında geçen bir konuşmada Velid Hz. Ali’ye “Ben yaşça senden büyüğüm, sözüm senden daha dinlenilir.” demiş, Hz. Ali “Sus! Sen fasıksın!” diye mukabele de bulunmuştur. Yüce Allah “İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değillerdir.” buyurarak Hz. Ali’yi desteklemiştir. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte, (Beyrut: Mü’essesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002), 3: 451; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Es’âd Muhammed et-Tayyib, (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10: 3109.

²³ Haddâdî, *el-Medħal*, 281; Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 259b.

²⁴ Haddâdî, *el-Medħal*, 207; Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 136a.

dildeki fesahati ve üstünlüğüne uygun olmadığı görüşünü *Muvađđih*'ta dile getirdiğini yazmıştır.²⁵ Ancak eski kitaplarda bunun Hz. Ali'ye ait olduğunu görünce dilde aslı olmayan ve ehl-i tefsirden vârid olan bir söz olduğunu kabul etmiştir. İfade, tefsirinde “سَلَّ اللهُ إِلَيْهَا سَبِيلاً” şeklindedir.²⁶ Orada bu sözün Hz. Ali'den nakledildiği konusunda şüphesi olduğu açıkça bellidir.

3. HADDÂDÎ'NİN EL-MUVAĐĐİH Lİ 'İLMİ'L-KUR'ÂN TEFİRİNDEKİ YÖNTEMİ

Haddâdî'nin yaşadığı asır, tefsir ilmi açısından oldukça erken bir dönemdir. Bu durum onun tefsirini, dönemin tefsir faaliyetlerinin özelliklerini göstermesi bakımından önemli hale getirmektedir. el-Muvađđih muhtasar bir tefsirdir ve rivayet tefsiri olarak nitelendirilen tefsirlerin genel özelliklerine sahiptir. Müfessir âyetleri tefsir ederken ilgili ve açıklayıcı diğer âyetlere yer vermiştir. Hz. Peygamber'in hadislerini, sahabe ve tabiin kavillerini tefsir kaynakları arasında kullanmıştır. Çok yerde şiirle istihsatta bulunmuştur. Zaman zaman sebep-i nüzûl ve nesih gibi ulûmu'l-Kur'ân konularına değinmiştir. Tefsirde kıraate dair bilgilere ve dil tahlillerine yer vermiş, İsrâiliyat türü rivayetlerden genel olarak uzak durmuştur. Bir sûrenin tefsirine başlarken sûrenin ismi, Mekkî ve Medenî oluşu, sûrede yer alan âyet sayıları hakkında bilgilere değinmiştir. Birbirini takip eden sûreler arasında bir bağ kurmaya özen göstermiştir. Bazı yerlerde harf tercüme ile yetinmiş, tefsirine ihtiyaç duymadığı âyeti metinde de göstermemiştir. Tefsiri, İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) rivayetlerinin toplandığı Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn 'Abbâs ile benzerlik arz etmektedir.

Haddâdî tefsirin girişinde eser ile ilgili bilgi verirken “meânî ve irâbtan söz ettiğini, onu selef ve kıraat âlimlerinin görüşlerinden, ahkâma ve işaretlere dair bilgilerden kısa ve öz olarak hazırladığını, bunun kendisinden Kur'ân tefsiri yazma talebinde bulunanlara ve sonrakilere bir hatırlatma olduğunu” dile getirmiştir. Sözlerini tamamlarken kurduğu “Allah'ın kitabı kulum Rabbine ulaşmasına en büyük vesiledir. Nitekim Allah “Allah'ın ipine toptan sarılın”(Âl-i İmrân, 3/103) buyurmuştur. Ehl-i tefsîre göre bundan maksat Allah'ın kitabıdır.” cümleleri onun tefsir ilmine verdiği önemi göstermektedir.²⁷

3.1.Âyeti âyetle tefsir eder:

Rivayet tefsirlerinin temel özelliği olan, bir âyeti ona bir başka âyeti delil getirerek açıklama usulü bu tefsirde de vardır. Haddâdî Firavun'a ve-

²⁵ Haddâdî, *el-Medhal*, 107.

²⁶ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 378a.

²⁷ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 003a.

rilen azaptan söz eden “Allah da ona ibretlik dünya ve âhîret cezası verdi.” (en-Nâziât, 79/25) âyetini açıklarken Firavun’un iki sözünden dolayı Allah tarafından azaba uğratıldığını söylemiştir. Bu iki sözün neler olduğunu âyetlerden yola çıkarak şöyle izah eder: “Firavun’un birinci sözü Kur’ân’ın *مَا عَلَّمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي* (el-Kasas, 28/38) âyetiyle haber verdiği ‘Sizin için benden başka tanrı tanımiyorum.’ sözü, ikincisi ise *أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى* (en-Nâziât, 79/24) ‘Ben sizin en yüce rabbinizim!’ sözüdür.”²⁸

Haddâdî *الْمُعْصِرَاتِ* (en-Nebe’, 78/14) âyetindeki *الْمُعْصِرَاتِ* kelimesini İbn Keysân’dan (ö. 320/ 932 [?]) naklettiği “bereketli yağmurlar” kelimesi ile açıklar. Bunun benzeri, Allah Teâlâ’nın *وَفِيهِ يَعْصِرُونَ* (Yûsuf, 12/49) âyetinde de geçmiştir. *الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِعَذَابٍ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ* (el-Hac, 22/40) âyetini açıklarken inananların Mekkeliler tarafından Allah’ın hareminden haksız yere ve yalnızca “Rabbim Allah’tır!” dedikleri için çıkarılmalarını *هَلْ تَنْفَعُونَ مَنَّا إِلَّا أَنْ أَمَّنَّا بِاللهِ* (el-Mâide, 5/59) “Allah’a iman ettiğimiz için mi bizden hoşlanmıyorsunuz?” diyenlerin durumuna benzetmektedir.²⁹

Haddâdî âyetteki irâb açıklamalarını da başka bir âyetteki benzerlikten yola çıkarak yapmıştır. Mesela *فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ* (el-Abese, 80/24) ifadesindeki *lâm* emri-gâib *lâm*’ıdır, vasıl esnasında sâkin, fasılda kesra ile okunur. Haddâdî bu açıklamadan sonra *لِيَنْفُوقَ دُونَ سَعَةِ* (et-Talâk, 65/7) âyetini, vasıl halinde sakin okunuşuna *تُمْ لِيَقْضُوا أَنْفُسَهُمْ* (el-Hac, 22/29) âyetlerini örnek vermiştir.³⁰

3.2. Âyetleri tefsir ederken Hz. Peygamber’in hadislerine yer verir:

Haddâdî âyetleri tefsir ederken Hz. Peygamber’den hadisler nakleder. “Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unutacak, her gebe kadın karnındaki çocuğu düşürecektir. Ve insanları sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi göreceksin; çünkü Allah’ın azabı (kıyametin dehşeti) çok çetindir!” (el-Hac, 22/2) âyetini tefsir ederken şu hadise yer vermiştir: “Hz. Peygamber bu âyeti okudu, sonra (yanındakilere) ‘Bunun nasıl bir gün olduğunu biliyor musunuz?’ diye sordu. Onlar ‘Allah ve Rasulü en iyi bilir!’ dediler. Hz. Peygamber Allah’ın ‘Âdem’in (s.a) zürriyetinden cehenneme gidecekleri gönder.’ buyuracağı gündür. O zaman Âdem ‘Cehenneme gidecekler ne kadardır?’ diye soracak Allah da ‘Her binden dokuz yüz doksan dokuzu ateşe, biri cennete.’ buyuracaktır.” dedi.³¹

Haddâdî “Hayır! Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır” (el-Mutaffifin, 83/14) âyetinde kalbin kararmasını Hz. Peygamber’in şu hadisi ile açıklar: “Kul günah işlediğinde kalbine siyah bir

²⁸ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 381b.

²⁹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 211a.

³⁰ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 382b,383a.

³¹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 208a.

nokta konur. Tevbe ederse günahı silinir, tekrar günaha dönerse (siyah noktalar) artar.”³²

3.3. Tefsirinde sahabe ve tâbiinden rivayetlere yer verir:

Haddâdî'nin tefsir rivayetlerini nakledeken en çok rivayette bulunduğu kimseler Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbas (ö. 68/687-88), gibi sahâbîlerle, Mücâhid (ö. 103/721), Dahhâk (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735), Suddî (ö. 127/745), ve Muğâtîl (ö. 150/767) gibi âlimlerdir. Özellikle İbn Abbas'tan nakilleri çoktur. Rivayetlerinin temel kaynağının İbn Abbas olduğunu söylemek mümkündür. Ancak nakilde bulunurken her zaman onun adını zikretmez. İbn Abbas'ın ismini vererek naklettiği rivayetlere İnsân sûresinden şu örnekler verilebilir:³³ Haddâdî'nin naklettiğine göre İbn Abbas İnsân sûresinin ilk âyetinde yer alan “insan” kelimesini Âdem, *أَتَى* fiilini *مَضَى* ile açıklamıştır. İnsân sûresi ikinci âyetteki *نَبْتَلِيهِ* kelimesini Haddâdî “onu emir ve yasaklarla denedik” şeklinde açıklarken İbn Abbas ve Katâde'den “Onu annesinin karnında halden hale, nutfeden alakaya, alakadan diğer hallere dönüştürdük.” rivayetini nakletmektedir. İnsân sûresinin “Onlar kendileri sevip istedikleri halde yoksula, yetime ve esire de yemek verirler.” (el-İnsân, 76/8) âyetinin Ali ve Fâtıma hakkında indiğini söyleyen İbn Abbas rivayetini Mücâhid'e dayanarak verir. Âyetin sebebi nüzûlü hakkında Ebû Sâlih'in İbn Abbas'tan naklettiğine göre Hasan ve Hüseyin hastalanır. Ev halkı çocukları için üç gün oruç adarlar. Evde erzak yoktur ve Hz. Ali Yahudi bir komşusundan üç sa' arpa ödünç alır. Hz. Fâtıma bunun bir kısmıyla ekmek yapar. İftara yakın kapılarına gelip yiyecek isteyen bir fakire bunu verirler. Ertesi akşam yine iftar vakti bir yetim, üçüncü akşam bir esir aç olarak kapılarını çalınca yiyeceklerini onlara verirler. Böylece üç gün üç gece oruç tutmuşlardır. Allah bu âyetle onların bu davranışını övmüştür.

Haddâdî Fatıha suresinden önce istiâze ve besmeleyi tefsir etmiştir. Besmeleyi açıklarken kullandığı ifadeler İbn Abbas'a aittir, ancak müfessir burada kaynağının adını zikretmemektedir: “Bismillahtaki *bâ* harfi Allah'ın behâsını (güzelliğini), bereketini, belâsını ve bârî ismini, *sîn* harfi senâsını (övgü), sümüvvünü (yüceliğini) ve semfî ismini, *mîm* harfi mecdini, mülkünü, minnetini (mümin kullarına nimet vermesi) ve mecdî ismini temsil eder. Besmeledeki *Allah* lafzı, yaratılmışları kendisini idrak etmede muhayyer bırakandır. Denilir ki, Allah ruhları bedenlerde, çocukları rahimlerde tutandır. O mahlûkatın ilahıdır. Onlar da ihtiyaç anında onu ilah edinir ve ona kulluk ederler. *Rahmân* rızık verme ve belaları uzaklaştırmada iyi

³² Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 384b.

³³ İnsân sûresinin tamamı 377-378 varak numarasıyla iki yaprak-dört sayfadır.

ve kötü bütün kullarına acıyan, *Rahîm* özellikle müminlere günahlarını bağışlama ve cennete sokmada merhamet edendir.”³⁴

ثُمَّ لِيُبْلِغُوا أَشَدَّكُمْ (el-Fatiha, 1/7) âyetini açıklarken kendilerine nimet verilenlerden maksadın “verilen nimetler değiştirilmeden önceki Hz. Mûsâ kavmi” olduğunu söyler. Verilen nimetler ise Tih çölünde bulutla gölgelendirilmeleri, gökten المن/*menn* ve السلوى/*selvâ* indirilmesidir. Haddâdî'nin يُقَالُ /*yukâlu* şeklinde meçhul lafızla verdiği bu görüş aslında İbn Abbas'a dayandırılmaktadır.³⁵

Haddâdî'nin kaynakları arasında çok sık görüşlerine yer verdiği isimlerden biri de Muḳâtil b. Süleyman'dır: Haddâdî âyette geçen ثُمَّ لِيُبْلِغُوا أَشَدَّكُمْ (el-Hac, 22/5) ifadesindeki الْأَشَدُّ/*eşeddü* kavramını “kuvvet ve temyizde en üstün yaş” olarak tarif ettikten sonra bunun otuz ilâ kırk yaş olduğunu söyler. Ardından Muḳâtil'in “On sekizle kırk arası”³⁶ şeklindeki görüşüne yer verir.³⁷ قَالُوا تِلْكَ إِذَا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ (en-Nâziât, 79/12) âyetindeki خَاسِرَةٌ kelimesi Haddâdî'ye göre “ziyana uğrayan manasında ذات خسر / ziyân sahibi” demektir. Muḳâtil “Sizi ölümden sonra yeniden dirilttiğimizde (inkârcılar) ‘açıkça bir ziyana uğradık, çünkü biz Muhammed’i (sallallahu aleyh) yalanlamıştık” diyecekler.” demiştir.³⁸

Muḳâtil'in ismini zikretmeden “فيل/ denildi ki” şeklinde nakilde bulunduğu da olmuştur. حَتَّىٰ إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِمْ بِالْعَدَابِ (el-Mü'minûn, 22/64) âyetindeki azaptan maksat Bedir savaşındaki ölümdür. Haddâdî'nin naklettiği bu rivayet³⁹ Muḳâtil'in görüşüdür.⁴⁰

3.4. Fıkhî hükümlere ve neshe yer verir:

Müfessir âyetle ilgili ahkâma ve bu konudaki mezhebî görüşlerle birlikte kendi düşüncesine yer vermiştir. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الَّذِي جَعَلْنَا لِلنَّاسِ سَوَاءً فِيهِ وَالْبَيْتِ الَّذِي جَعَلْنَا لِلنَّاسِ سَوَاءً فِيهِ وَالْبَيْتِ الَّذِي جَعَلْنَا لِلنَّاسِ سَوَاءً فِيهِ وَالْبَيْتِ الَّذِي جَعَلْنَا لِلنَّاسِ سَوَاءً فِيهِ (el-Hac, 22/25) âyetindeki سَوَاءً فِيهِ وَالْبَيْتِ الَّذِي جَعَلْنَا لِلنَّاسِ سَوَاءً فِيهِ ifadesini “İster Harem'de mukîm ister yabancı olsun ona hürmet ve tazim konusunda herkes eşittir” şeklinde açıklamış, bu arada Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre Mekke'deki evleri satmanın caiz olmadığı, Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre caiz olduğu bilgisine yer vermiştir.⁴¹ Kurbanlık hayvanlardan söz eden “Biz o büyük-

³⁴ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 004b- 005a. İbn Abbas, *Tenvîru'l-Miḳbâs*, 3.

³⁵ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 005b; İbn Abbas, *Tenvîru'l-Miḳbâs*, 3.

³⁶ Muḳâtil, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 3: 115.

³⁷ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 208.

³⁸ Bu rivayet Muḳâtil'in tefsirinde yer almamaktadır. Bkz. Muḳâtil, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 4: 575; Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 381b.

³⁹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 216a.

⁴⁰ Muḳâtil, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 3: 160.

⁴¹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 209b.

baş hayvanları da Allah'ın size nişânelerinden kıldık; sizin için onlarda nice yararlar vardır. Onlar (kesim için) sıraya dizildiklerinde üzerlerine Allah'ın adını anın, cansız halde yere serildiklerinde ise onlardan hem kendiniz yiyin hem de ihtiyacını gizleyen ve gizlemeyen yoksulları doyurun. İşte onları şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik.” (el-Hac, 22/36) âyeti ile ilgili olarak önce fukahâya göre kurban etinin nasıl dağıtılması gerektiğini açıklamakta, sonra ولكن الأفضل عندي diyerek kendi düşüncesini dile getirmektedir: “Fukahânın taksiminde etin üçte biri fakir ve dilencilere, üçte biri komşu, zengin akraba ve başka kimselere, üçte biri de kişinin kendisine ayrılır. Bana göre daha iyisi dörtte biri dilencilere, dörtte biri fakirlerin dilenmeyenlerine, dörtte biri arkadaş, zengin ve yakınlar, dörtte biri de kendisine şeklinde dört parçaya bölünmesidir. Kesilen kurban adak değilse zenginlere vermek caiz olur, adaksa caiz olmaz. Ancak nezrederken buna niyet edilmişse müstesna.”⁴²

Haddâdî nesh edildiğini düşündüğü âyetlerde neshin varlığını dile getirmiştir. “Allah hakkında ayrılığa düşüp durduğunuz şeyler konusunda kıyamet günü Allah aranızda hüküm verecektir.” (el-Hac, 22/69) âyetinin seyf âyeti ile (et-Tevbe, 9/5) nesh edildiğini düşünmektedir.⁴³

3.5. Kıraat farklılıklarına yer verir:

Haddâdî tefsirinde Kur'ân kelimeleri üzerinde ortaya çıkan okuyuş farklılıklarını göstermiştir. Mesela el-Bakara, 2/31. âyette geçen وَعَلَّمَ أَدَمَ الْأَسْمَاءَ ifadesindeki وَعَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ kelimesini İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) الْأَسْمَاءَ kelimesini kastederek وَعَرَضَهُنَّ şeklinde, Übey b. Kâ'b'in (ö. 33/654 [?]) de aynı kelimeye dönen, hâ zamiriyle (عَرَضَهَا) okuduğunu söylemiştir.⁴⁴ وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (el-Hac, 22/51) âyetinde geçen مُعَاجِزِينَ kelimesi مُعَجِّزِينَ şeklinde de elif olmadan ve şeddeli okunmuştur. Bu durumda kelime مُنْبَطِطِينَ anlamına gelir ki “yapmaktan alıkoynlar” demektir.⁴⁵

3.6. Arap diline ait tahliller yapar:

Kur'ân âyetleri tefsir edilirken, İlâhî murada en yakın anlamayı temin edebilmek için kullanılan yöntemlerden biri Arap diline ait kuralları ve bu kuralların âyete etkisini incelemektir. Haddâdî de tefsirinde iraba yönelik açıklamalar yapmıştır. Mesela فَآخِذْهُ اللَّهُ نَكَالَ الْأَجْرَةِ وَالْأُولَى (en-Nâziât, 79/25)

⁴² Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 211a.

⁴³ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 213a. Mukâtil de aynı görüştedir. bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3:137.

⁴⁴ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 010b.

⁴⁵ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 212a.

âyetindeki نكال / *Nekâle* kelimesinin mefulün leh olması nedeniyle nasb okunduğunu söyledikten sonra Zeccâc'ın müekked masdar olarak nasb okunduğu görüşüne yer verir. Yani Allah, isyanının karşılığı olarak Fira-vun'a “ilki dünyada suda boğarak, ikincisi âhirette ateşle” olmak üzere iki kere azap etmiştir.⁴⁶

Haddâdî *إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَافِرًا* (el-İnsân, 76/3) âyetindeki شَاكِرًا / *şâkiran* kelimesi hakkında Ferrâ'nın (ö. 207/822) hâl üzere nasbedildiği, Kisâî'nin (ö. 189/805) gizli bir أَنْ يَكُونَ / *en yekûne* takdiri ile (كَانَ / *kâne*'nin haberi olarak) nasb okunduğu görüşünü iletir.⁴⁷

عَيْنًا / *aynen* kelimesi Zeccâc'a göre *عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا* (el-İnsân, 76/5) âyetindeki كَأْسٍ / *ke's*'in sıfatıdır. عَيْن / *ayn* “kendisinden içilen” demektir. يَشْرَبُ بِهَا'nın aslı يَشْرَبُ بِهَا'dır. Âyette geçen bâ harfi cerri zaittir. Aḥfeş عَيْن / *ayn* kelimesinin nasb oluşunu عَيْنًا يَشْرَبُونَ cümlesi ile açıklar. (Eğer bir önceki âyete vasledilererek) عَيْنًا كَافِرًا'den bedel olduğu düşünülürse zamiri mârifet olduğuna göre عَيْن / *ayn*, كَأْسٍ / *ke's* için hâl olur.⁴⁸

Hac sûresi 31. âyette yer alan حُنَفَاءَ / *hunefâe* kelimesinin nasb okunması hâl olmasındandır. Bu da “Teslim olanlardan, (Hacda-ki) telbiye ile Allah'a ihlasla yönelenlerden olun.” demektir.⁴⁹

مَتَاعًا لَكُمْ (Abese, 80/32) “sizin faydalanmanız için” demektir. Aslı مَتَاعٌ'dur. Ötresi düşmüş, nasbolmuştur. Zeccâc'a göre müekked mastar olarak nasbedilmiştir.⁵⁰

3.7. Şiirle istişhatta bulunur:

Âyetlerde geçen bir kelime ya da bir dil bilgisi kuralını açıklamak üzere gerek câhiliye dönemine, gerek İslâm sonrası döneme ait şiirlerden örnekler vermek müfessirlerin tercih ettiği bir yöntemdir. Haddâdî de tefsirinde bu yönetime yer vermiş ve şiirleri naklederken genel olarak قول الفاعل ve قول الشاعر ifadelerini kullanmıştır. Kendisinden şiir naklettikleri arasında Ebu'n-Necm (ö. 125/743'ten önce), Tarafe b. Abd (ö. 564 [?]) gibi bazı şairlerin isimlerine de yer vermektedir. Bu konuya aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ (el-Mü'minûn, 23/12) âyetindeki سُلَالَةٍ / *sulâletin* (nutfe) kelimesini Hz. Peygamber'in şairi olarak tanınan sahâbî Hassan b. Sâbit'in (ö.60/680?) bir beytiyle ancak onun adını vermeden açıklamıştır:

فجاءت به عَضْبُ الأديمِ غَضَنَفَرًا... سُلَالَةَ فَرَجٍ كان غيرِ حصين⁵¹

⁴⁶ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 381b.

⁴⁷ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 377a.

⁴⁸ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 377ab.

⁴⁹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 210b.

⁵⁰ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 383a.

⁵¹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 214a.

Mü'minûn 23/20'deki *تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ* ifadesinin açıklamasında “Şair şöyle demiştir” diyerek muallaka şairlerinden Zuheyr b. Ebî Sulmâ'nın (ö. 609?) şiirini, şairin adını zikretmeden vermektedir:

رَأَيْتَ ذَوِي الْحَاجَاتِ حَوْلَ بَيْوتِهِمْ... فَطَبْنَا لَهُمْ حَتَّى إِذَا أَنْبَتَ الْبَقْلُ⁵²

el-Hac, 22/13. âyetteki *وَأَلْبَسَ الْعَشِيرُ* cümlesini putları dost edinenlerin karmaşık bir ilişki içinde oldukları cümlesini açıkladıktan sonra Câhiliye şairlerinden Tarafe b. el-Abd'in şu beyti ile istişhad etmiştir:

وَلَوْلَن شَطَطَتْ نَوَاهَا مَرَّةً لَعَلَى عَهْدِ حَبِيبٍ مَعْتَشِرِ⁵³

Nebe'sûresinde *الْمُعْصِرَاتُ* /*mu'sirât* kelimesini açıklarken Arapların hayız dönemi yaklaşan kız için *أَعَصَرَتْ* kelimesini kullandıkları söyleyerek Emevî dönemi şairlerinden Ebu'n-Necm'in (ö.130/747) beytini buna delil getirmektedir:

قَدْ أَعَصَرْتُ أَوْ قَدْ دَنَا إِعْصَارَهَا⁵⁴

3.8. Sûre başlarında sûre ile ilgili genel bilgiler verir:

Haddâdî her sûrenin başında besmeleden önce sûrenin adı, Mekkî-Medenî oluşu ve âyet sayısı hakkında bilgi verir. Müfessirin sûrelere giriş üslubunu birkaç sûre üzerinden şöyle örneklendirebiliriz:

Fâtiha sûresinin ismini “Hamd sûresi” olarak kaydeden Haddâdî sûrenin nüzül yeri hakkında İbn Abbas'ın Mekke, Katade ve Mücahid'in Medine rivayetini nakleder. Haddâdî sûredeki âyet sayısı ile ilgili rivayeti de sûre başında vermektedir: Kûfe fakîhleri ve Medîne kârîlerine göre besmele dâhil edilmeden yedi âyettir. Medîne fakîhleri ve Kûfe kârîlerine göre ise besmele ile birlikte yedi âyettir.⁵⁵ Hac sûresi Medenî'dir. Kufelilere göre yetmiş sekiz, Medînelilere göre yetmiş altı, Basralılara göre yetmiş beş âyettir.⁵⁶ Dehr sûresi Mekkî'dir, Medenî olduğu da söylenmiştir. Otuz âyettir.⁵⁷ Lem yekun sûresi Medenî'dir ve sekiz âyettir.⁵⁸ Zilzâl sûresi Mukâtil'e göre Medenî, Kelbî'ye göre Mekkî'dir. Sekiz âyettir.⁵⁹ Nâs sûresi Katade, Hasan ve İkrime'ye göre Mekkî, İbn Abbas'a göre Medenî'dir ve altı âyettir.⁶⁰

3.9. Sûreler arasında anlam bakımından bağ kurar:

Haddâdî'nin tefsirinin önemli bir özelliği, birbirini takip eden sûreler arasında bağ kurmasıdır. Bu yaklaşımıyla Mushafın tertibindeki uyumu

⁵² Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 214b.

⁵³ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 208b.

⁵⁴ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 380a.

⁵⁵ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 005b.

⁵⁶ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 207b.

⁵⁷ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 377a.

⁵⁸ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 392b.

⁵⁹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 393a.

⁶⁰ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 398a.

göstermek istediği düşünülebilir. Mesela, Nebe' sûresinin sonundaki “Biz insanın önceden yapıp ettiklerine bakacağı, inkârcının da, “Keşke toprak olsaydım!” diyerek dövüneceği gün gerçekleşecek olan yakın bir azaba karşı sizi uyardık.” (en-Nebe, 78/40) âyetini “Andolsun (kâfirlerin ruhlarını şiddetle çekip çıkararlara)” (en-Nâzi'ât, 79/1) âyetiyle birlikte zikretmiştir. İki sûre arasını da “Allah kâfirin keşke toprak olsaydım!” sözünü bu haşrin olacağını ifade eden âyetle bir araya getirdi” diyerek bağlamıştır.⁶¹ Nâziât sûresinin “Sen ancak ondan korkacak olanları uyarıcısın” (en-Nâziât, 79/45) âyetini Abese sûresinin ilk âyetine bağlar ve şu yorumu yapar: Allah adeta “Korkarak gelene neden yüzünü astın.” demektedir.⁶² El-İnfîtâr sûresinin son âyetindeki وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ ifadesini sonraki Mutaffifîn sûresine şu cümlelerle bağlamıştır: “Kıyamet günü hükmetme ve hükmünü uygulama Allah'a aittir. İşinde hiç kimse ona karşı gelemez. Yazıklar olsun ölçü ve tartıda hile yapanlara.”⁶³

3.10. Âyetlerin sebab-i nüzûlüne yer verir:

Haddâdî tefsirinde âyetlerin iniş sebeplerine değinmiştir. Mesela, “Allah'ı bırakıp kendisine ne zarar ne de yarar sağlayabilen şeylere yalvarıp yakarır. Sapıklığın en uç noktası da işte budur.” (el-Hac, 22/12) âyetinin Benî Esed'in Hallâf oğulları hakkında indiğini söylemektedir. Ona göre sözü edilen kabile bir kıtlık senesinde aileleriyle birlikte Medine'ye gelmişler, Müslüman olduklarını izhar etmişlerdir. Ancak naklettiği haber eksiktir ve bu halde konu tam olarak anlaşılmamaktadır.⁶⁴ Sa'lebî bu rivayeti Hucurât 14. âyet için vermekte ve gerçekte iman etmedikleri halde maddi beklenti ile iman emiş göründüklerini söylemektedir.⁶⁵

Haddâdî هَذَانِ حَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمَ (el-Hac, 22/ 19) âyetinin birbiriyle çekişen iki gruptan yani müminlerden ve kâfirlerden söz ettiğini söyledikten sonra tahsise gider. Ona göre bu âyet üçü mü'min, üçü kâfir altı kişi hakkında inmiştir. Mümin grup Hamza, Ali ve Ubeyde b. Haris'ten, kâfir grup ise Şeybe, Utbe ve Velid b. Utbe'den oluşmaktadır. Âyetin Yahudi ve Hristiyanlarla Müminler hakkında indiğini söyleyenler de vardır. Yahudiler “Bizim dinimiz daha üstündür. Çünkü peygamberimiz daha öncedir.” demişler, Müminler ise “Bizim dinimiz daha üstündür. Çünkü biz hak üzereyiz.” karşılığını vermişlerdir.⁶⁶

⁶¹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 381a.

⁶² Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 382a.

⁶³ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 384a.

⁶⁴ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 208b.

⁶⁵ Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebu Muhammed b. Aşur, (Beyrut: Dâru İhya'it-Turâs, 2002) 9: 89.

⁶⁶ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 209a.

Yine “Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde duacının dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulsunlar.” (el-Bakara, 2/186) âyetinin Hz. Ömer hakkında indiğini Mukâtil’den nakleder. Rivayete göre Ramazan ayında Hz. Ömer gece eşiyle birlikte olmuş -önceden bu yasak olduğu için- yaptığından pişmanlık duyarak Hz. Peygamber’e durumu anlatmış ve bir çözüm yolu istemiştir. Hz. Peygamber “Böyle yapmamalıydın” diyerek mukabelede bulununca âyet nazil olmuş, Allah’ın kullarının yaptıklarından haberdar olduğu ve dua edene icabet edeceği bildirilmiştir.⁶⁷

3.11. Tefsirinde kendi görüşlerine yer verir:

Müfessir kendisinden “eş-şeyh, el-imam, el-fakîh, el-müfessir, ez-zâhid” diye söz eder. Bunu eserin ilk sayfalarından itibaren görmek mümkündür. Ancak âyetlerin tefsirinde kendi görüşünü dile getirirken genellikle “kâle eş-şeyh” ifadesini kullanmaktadır. “Bunlar rabbinin bol bol lütfettiği karşılıktır, bağıştır.” (en-Nebe’, 78/36) âyetindeki “karşılık” için Katâde büyük bir bağış derken, “az bir amele çok karşılık” da denmiştir. Haddâdî kendi görüşünü “Şeyh (r.a.) ‘hak ettikleri karşılık’ yani hak ettiklerine göre bir karşılık olmasa muhtemeldir, der” sözleriyle vermiştir.⁶⁸

Resim 4: Nebe’ sûresinin başlangıç sayfası (KHK3639 page 380)

⁶⁷ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 023a; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 162-163.

⁶⁸ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 380b.

Haddâdî يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُّوَا مِنَ الطَّيِّبَاتِ (el-Mü'minûn 23/51) âyetinde hitabın Hz. Peygamber'e yapıldığı, الرُّسُلُ / rusul kelimesinin tazim için çoğul olarak geldiği görüşünü nakleder. Bir başka görüş bu hitabın Hûd peygamber ve ümmetine yapıldığıdır. وَأَعْمَلُوا صَالِحًا daki salih "hayırlı iş" demektir. Haddâdî kendi görüşünü tayyib ve sâlih kelimelerinde ortaya koyar. Ona göre tayyib düşmanlıktan, sâlih gösterişten uzak olandır.⁶⁹ وَلَوْ اتَّبَعَ أَهْوَاءَهُمْ (el-Mü'minûn, 23/71) âyetinde "Allah onların şirk koşmalarına izin verseydi ve vahiy indirmeseydi" açıklamasına "ortaklar edinseydi" şeklinde kendi görüşünü de eklemiştir.⁷⁰

4. Haddâdî tefsirinden Nebe' sûresi tefsirinin tercümesi:⁷¹

Makalenin bu bölümünde Haddâdî'nin tefsir ettiği Nebe' sûresinin tercümesi yapılmıştır. Bunun amacı Haddâdî'nin tefsir yöntemi hakkında makalede verilen bilgilerin okuyucu tarafından bir sûre üzerinde değerlendirilmesini sağlamaktır. Âyet mealinin tefsirinden ayrılması için âyet mealleri⁷² italik, müfessirin açıklamaları düz yazı olarak verilmiştir.

1. *Birbirlerine neyi soruyorlar?* (aslî *an - mâ* / عن / *an* / *mâ*'dır. Nûn, mîm'e idgâm edilmiştir. Ammâ'nın anlamı "hangi şey hakkında soruyorlar?" demektir. "Bu kâfirler neyi konuşuyorlar?" Tevbih (azarlama) manasına istifhâmıdır.

2. *Büyük haberi mi?* Mücâhid'e göre büyük haber, şanlı Kur'ân'dır. "Kıyamet ve yeniden diriltilme hakkında soruyorlar" da denmiştir.

3. *Hakkında ayrılığa düştükleri.* Katâde'ye göre "yalanlayanlar ve tasdik edenler birbirlerine soruyorlar" demektir.

4. *Hayır! Kellâ onları azarlamak içindir. Gerçek olduğunu ileride bilecekler!* Ya da kendilerine indirileni gerçekten bilecekler.

5. *Hayır hayır! Hakikaten kıyameti yakında bilecekler!* "Ölüm anında kendilerine yapılanı" da denmiştir. (Burada)Yalancıları ret, tehdit üstüne tehdit vardır. Sonra Allah Teâlâ kendi kudretinden haber verdi ve şöyle buyurdu:

6. *Biz, yeryüzünü bir döşek yani yatak ve uyku yeri yapmadık mı?*

7. *Dağları da (yeri tutan) size meyletmesin diye yeryüzünü sabit tutacak kazıklar,*

8. *Sizi erkek ve dişi çiftler çiftler yarattık.*

9. *Uykumuzu sakinleşip dinlenme bedenleriniz için isti-*

⁶⁹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 512b.

⁷⁰ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 126a.

⁷¹ Haddâdî, *el-İtkân*, (Şeyh Şâbân-ı Velî, 3659) 380ab-381a.

⁷² Âyet mealleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Kur'ân Yolu Meâl ve Tefsiri adlı eserden alınmıştır. (Erişim 31 Ocak 2020).

rahat *vesilesi kıldık*. Bu âyet hakkında “uyuyan kimse ölü gibi düşünemeyen ya da hissedemeyen kimsedir” de denmiştir.

10. وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا *Geceyi* sizin için, sükûnete erdiğiniz *bir örtü yaptık*.

11. وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا *Gündüzü de* maişet talebi ile *çalışıp kazanmak için fırsat kıldık*.

12. وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا سِدَادًا *Başımızın üstünüzde yedi sağlam gök yaptık* yarattık. Her biri beş yüz yılda yaratıldı.

13. وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا *Orada ısı ve aydınlık saçan bir lamba yarattık*. Güneşi Âdemoğulları için yanan, ısıtan, ışık saçan bir lamba olarak yarattık.

14. وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا *Size yoğun bulutlardan oluk gibi boşalan sular indirdik*. İbn Abbas ve bir grup “*Mu'sirât* rüzgarlardır” demiştir. İbn Mesûd, Dahhâk ve bir grup “bulutlar”, Hasan ve bir grup “gökler” demiştir. Bunun aslı “*el-asr*”dır. Sözü edilen şeylerin tümünün suyu çıkar, damlar. Araplar hayız dönemi yaklaşan genç kızlar için *أعصرت* kelimesini kullanırlar. Ebu'n-Necm bu konuda şöyle der: “قد أعصرت أو قد دنا إعصارها / Damladı ya da damlaması yaklaştı.” Muvebbih “أعاصير / rüzgârlardır, tekili إعصار / dir” der. İbn Keysân Allah Teâlâ'nın وَفِيهِ يُعْصِرُونَ sözünde olduğu gibi “bereketli yağmurlar” demiştir. مَاءٌ ثَجَّاجٌ nın döken, dökmesi çok anlamında nasbedildiği söylenmiştir.

15. لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا *Suyla yetiştirmemiz için bütün tohumlar ve tohum dışında her renkten bitkiler*,

16. الْفَافِ الْفَافِ *Çiçe geçmiş ağaçlar ve hurma ağacından bahçeler*. الفاف / *ilfâf*, لف / *leff* kelimesinin çoğuludur. Ağaçların birbirine dolanmasından ibarettir.

17. إِنَّ يَوْمَ الْفُصْلِ كَانَ مِيقَاتًا *Şüphesiz ayırım günü vakit olarak belirlenmiştir*. Yaratılmışlar, öncekiler ve sonrakiler için sözleşme zamanı.

18. يَوْمَ يُفْعُ فِي الصُّورِ قَتَاتُونَ أَفْرَاجًا *Sûra üflendiği gün, bölük bölük Allah'a gelirsiniz*; Her ümmet önderleri ile birlikte bölük bölük gelir.

19. وَفُتِحَتْ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا *Gökyüzü açılır da orada pek çok kapı oluşur*. Yol yol olur.

20. وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا *Dağlar yeryüzünden yürütülür; serap haline gelir* serap gibi olur.

21. إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا *Şüphesiz cehennem o gün, hapishane olarak pusuda gözetlemektedir*. مرصاد / *mirsâd* kelimesi mif'al vezninde رصد / *rasad* kelimesinden türemiştir. Yani “Allah'ın düşmanlarını gözetler.” demektir.

22. لِلطَّاغِيَتِينَ مَابًا *Azginlar kâfirler için bir dönüş yeridir*. Kendisine dönenler için bir mercidir.

23. لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا *Orada yıllar ve yıllar boyu kalırlar beklerler*. احقاب / *ah-kâb* kat' üzerine nasbedilmiştir. Yani bana göre zarftır. احقاب / *ahkâb* cem'i-dir, tekili حُقب / *hukb*'dur. Mukâtil “Her biri seksen sene olan yedi uzun dönemdir. Her bir sene on yedi bin sene, bir senenin günlerinin sayısı üç yüz altmıştır. Her gün bin senedir.” حُقب / *hukb* seksen senedir. Sene üç yüz alt-

mış gün ve bir gün dünyadakilerin saydıkları bin sene gibidir.” denilmiştir.

Mücâhid الأحقاب/el-ahkâb kırk üç uzun dönemdir. Bunların her biri yetmiş güz mevsimi ve her güz yedi yüz senedir. Her sene üç yüz altmış gündür. Her gün de iki bin senedir. Hasan: “Allah ateş ehline belli bir süre tayin etmedi. Aksine لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا buyurdu. Uzun bir dönem bitince onu diğeri takip eder. Böylece azap ebediyete kadar devam eder.” Denilmiştir ki: “Onlar bu sürelerde yalnızca kaynar su, yanan vücut akıntısı, irin ve azap olacak diğer şeyleri tadarlar.”

24. لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا *Orada cehennemde bir serinletici yani uyku ve onları suya kandıracak bir içecek tatmazlar.*

Bu konuda şöyle bir şiir söylenmiştir:

بردت مرأشفاها علي فصدني عنها وعن قبلايتها البرد

25. كَأَنَّهَا كَالْإِبْرَةِ الْيَسِينِ / illâ hamîmen istisnâi muntakî'dır). Kaynar ve bozulmuş su ve kötü kokulu bozulmuş yanan vücut akıntısı dışında. العساق / el-gassâk ateştekilerin vücutlarından akan irindir. Zemherîr yani şiddetli ve dayanılmaz soğuk olduğu da söylenmiştir.

26. وَفَأَقْصَىٰ كَرًّا وَبَأْسًا *Uygun bir karşılık olarak.* Mastar olarak fetha ile harekelendirilmiştir. “Yaptıkları işlere uygun bir ceza ile cezalandırıldılar!” demektir.

27. إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا *Doğrusu onlar çünkü onlar hesaba çekileceklerini ummuyorlardı, yeniden diriltilmeye inanmıyorlardı.* Hesaptan korkmadıkları da söylenmiştir.

28. وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا *Âyetlerimizi yalanladıkça yalanlıyorlardı.* Muhammed'i (s.a.s.) inkâr ediyorlar ve Kur'ân'ı yalanlıyorlardı.

29. وَمَا كُنَّا بِمُعَاقِبِيهِمْ *Oysa biz her şeyi kayıt altına almıştık yazmış ve Levh-i Mahfuz'da korumuştuk.* احصيناه اصصاءا yani (Onu saydık) demektir. کتب / ketebe fiili lafız anılmaksızın kitaben şeklinde kök olarak geldi. Eğer onu çekimine uygun olarak nasbetmek istersen احصيناه في الكتاب dersin. Bu da Levh-i Mahfuz demektir.

30. فَذُوقُوا فَنَّا *Tadın artık! Onlara tadın denilecek. Bundan sonra size arttırarak vereceğimiz şey ancak çeşit çeşit azaptır.*

31. إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا *Başarıya erenlerin mekânı cennet, itaatsizlikten sakınmış olanlar için kurtuluş yeridir.* مَفَاز / mefâz “ateşten kurtulma” anlamına gelir, denmiştir. Sonra (Allah) şöyle açıkladı:

32. وَبَغْتًا وَأَعْتَابًا *Bahçeler ve üzüm bağları;*

33. وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا *Gencecik yaşıt yaşları birbirine denk kızlar;*

34. وَأَنْعَامًا حَمِيماً *İçki dolu şarapla dolu kaplar kadehler.* Şair şöyle demiştir: أَنَا عَامرٌ يَرْجُو ثَوَابًا فَأَتَرْنَا لَهُ كَأْسًا دِهَاقًا

35. لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا وَلَا كِتَابًا *Orada Mukâtil ve Kelbî “cennette” demişlerdir. “İçki zamanında” olduğu da denmiştir. Ne boş bir söz yemin ve yalan, ne de birbirlerini yalanlama işitirler.* Kisâî kizzaben kelimesini her ikisi de mastar olarak hem şeddeli, hem şeddesiz okumuştur.

36. *جزاء من ربك عطاء حساباً* Bunlar rabbinin Rabbinden bir karşılık olarak bol bol lutfettiği karşılıktır, bağıştır. Katâde ve Atâ “çok” dediler. “Allah onların az ameline çok ya da yeterli karşılık verir” de denmiştir. Şeyh (r.a.) hak ettikleri karşılık yani hak ettiklerine göre bir karşılık olması muhtemeldir, dedi.

37. *O رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا* O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların rabbidir. O, rahmândır. Rahmân kelimesinde nun harfî merfu okunur. Kesra okunması durumunda *cezâen min Rabbike* ifadesine döndürülür. İnsanlar O'nun huzurunda konuşmaya yetkili olamayacaklar. O'nun izni olmadan konuşamayacaklar.

38. *يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا* Âlemlerin Rabbinin huzurunda Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün. Ruh insan suretinde bir melektir. Allah onu meleklerin suretinde yarattı. Onun Cibril (a.s.) olduğu da söylenmiştir. İzzetli Rabbin huzurunda Rahman'ın izin verdiklerinin dışında kimse şefaathakına sahip değildir. Dünyada Lâilâhe illallâh sözünü söyleyen doğruyu söylemiştir.

39. *إِنَّ أَوَّلَ آيَاتِ الْيَوْمِ الْآخِرِ أَن يُؤْتَىٰ الرَّحْمَنُ بِحُكْمِ رَبِّهِ مَبَآ* İşte bu, insanlar arasında ayrımı yapacak kesin olarak gelecek gündür, O halde kim rabbine itaati dilerse varan sâlih bir yol tutsun.

40. *إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا* Biz insanın azaları ile dünyada iken hayır ve şer olarak yapıp ettiklerine bakacağı, inkârcının da, “Keşke hayvanlarla birlikte toprak olsaydım!” diyerek dövüneceği gün gerçekleşecek olan yakın bir azaba karşı Ey Mekke halkı sizi uyardık. Allah vahşiler de dâhil hayvanları ve kuşları bir araya toplar, aralarında hükmeder. Hatta boynuzsuz koyun boynuzludan hakkını alır. Sonra onları toprağa döndürür. Burada kâfirden maksadın İblis olduğu söylenmiştir. İblis Âdem'in topraktan yaratılışını ayıplamıştı. Kıyamet günü Âdem'in Allah katındaki üstünlüğünü görünce Âdem gibi toprak olmayı isteyecektir. Allah daha iyi bilir.

SONUÇ

Üzerinde incelemeler yaparak müellifinin tefsir yöntemini ortaya çıkarmaya çalıştığımız el yazması nüsha, tek cilt halinde tam bir mushaf tefsiridir. Haddâdî'nin *el-Muvađđih li 'ilmi'l-Kur'an* adını verdiği bu tefsirin, hakkında yapılan tartışmalardan anlaşıldığı şekilde bir kaç yüz yıldır kayıp olduğu düşünülmektedir. Oysa Haddâdî tefsiri, Osmanlı döneminde bilinen bir tefsirdir. El yazması nüshanın yazımı ve Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunması onun Osmanlı medreselerinde okutulduğunu göstermektedir. İyi bir dil ve kıraat âlimi olan Haddâdî, yazdığı tefsirle bu konudaki uzmanlığını da ortaya koymuştur. Onun tefsiri kendi ifadesiyle muhtasar ve muciz bir tefsirdir. İbn Abbas ve Mukâtil tefsirlerine benzer özellikler taşımaktadır. Rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirilebilecek

tefsirde gramatik tahliller ve hadisler geniş yer tutmaktadır. Müfessir âyetleri tefsir ederken kendi görüşlerini de dile getirmiştir. Haddâdî'nin üslup özelliklerinden biri, bir sûrenin sonu ile kendisinden sonra başlayan sûre arasında bağ kurması ve Mushaf tertibindeki insicama dikkat çekmesidir. Makalede Nebe sûresi tercüme edilerek müfessirin yönteminin tam bir sûre üzerinde gösterilmesi hedeflenmiştir. Eserle ilgili bundan sonra yapacağımız çalışma kısmî bir tahkikle metni Arapça olarak basıma hazırlamak ve yayınlamak olacaktır.

KAYNAKÇA

Ahmed Kâsım Abdurrahmân Muhammed. “el-İmâmü'l-Haddâdî ve menhecühû fi tefsîrihi'l-müsemmâ bi el-Müveddîh fi't-Tefsîr” Irak: 2011, 3/10: 388-439. El-İrâkiyye el-Mecellâtü'l-Ekedemiyyi'l-İlmiyyi. *Mecelletu Câmiati'l-Enbâr li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* (Erişim 27.04.2020). <https://www.iasj.net/iasj?func=issueTOC&isId=1825&uiLanguage=ar>

Bardakoğlu, Ali. “Abbâdî, Ebû Âsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/13-14. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Çetin, Abdurrahman. “Haddâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/553-554. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Hâirî, Seyyid Muhammed, İmâdî. “Mukaddime” *Al-Mujallad al Thamin min Ma'anî Kitâbollah Ta'ala ve Tafsireh el-Munir*. Mlf. Ahmed b. Muhammed el-Haddâdî. 1/ 9-34. Tahran: y.y., 2011.

Haddâdî, Ahmed b. Muhammed b. Hamdân. *el-Medhal li 'ilmi tefsîri Kitâbillâhi Teâlâ*. Thk. Safvan Adnan Davudî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1988.

Haddâdî, Ahmed b. Muhammed b. Hamdân. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. Kastamonu: Yazma Eser Kütüphanesi, 3659.

İbn Abbas. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri ibn 'Abbâs*. Mlf. Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî. 1 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014.

İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kübrâ*. 2 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris. *Tefsîru'l-Kur'an li'l-'Azîm*. Thk. Es'âd Muhammed et-Tayyib. 10 cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*. 1 cilt. Nşr. Seyyid Ahmed Sakar. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1973.

İslâhî, Muhammed Ecmel. “e hâzâ Kitâbu'l-Müveddîh li 'ilmi'l-Kur'an li'l-Haddâdî”, el-Mektebetü's-Şâmileti'l-Hadîse, “Kitâb Buhûs ve Makâlât fi'l-Luğati ve'l-Edebi ve Takvîmi'n-Nusûs” (Erişim 15.12.2019). <https://al-maktaba.org/book/33616/356>.

Kur'an Yolu. Erişim 31 Ocak 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte, 5 cilt. Beyrut: Mü'essesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 2002.

Özmen, Ferihan. “Ebû Bekir el-Haddâd’ın Tefsir Metodu”. Usul İslam Araştırmaları 23 / 23 (Haziran 2015): 67-94. Erişim 30 Ocak 2020.

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/16706/173689>

Sa‘lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve ‘l-Beyân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Daru İhya’it-Turâs, 2002.

Sübkî, Abdulvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi. *Ṭabakâtü ‘ş-şâfi‘iyyeti ‘l-kübrâ*. Thk. Mustafa Abdülkâdir Ahmet Ata. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, yy.